

عشایر و مراتع، چالش‌ها و راه‌حل‌ها

محمد فیاض*

بهره‌برداران مراتع ایران

توقف روند تخریب مراتع و پایداری اکوسیستم‌های مرتعی کشور، افزایش بهره‌وری مراتع، واگذاری مسئولیت‌های قابل واگذاری به عشایر دامدار در چهارچوب قوانین، بهبود وضعیت اقتصادی بهره‌برداران مراتع با هدف بهبود وضعیت مراتع و عشایر از جمله مسائل پیش‌روی مدیریت مراتع عشایر است. پیش‌نیاز افزایش بهره‌وری مراتع و توقف روند تخریب مراتع، رفع تنگنای چرای دام مازاد (بیش از توان سرزمین) و چرای خارج از فصل است. بهره‌برداری مشاعی از مراتع و اقتصاد معیشتی جمعیت غالب بهره‌بردار از مراتع کشور از عوامل مهم، اساسی و زمینه‌ساز تخریب مراتع و یکی از موانع و علل عدم موفقیت اغلب طرح‌های دولت در مدیریت مراتع بوده و هست. این پدیده، انگیزه سرمایه‌گذاری را از مرتع‌داران سلب کرده است، چرا که سایر بهره‌برداران در بهره‌برداری شریک هستند ولی در سرمایه‌گذاری مشارکت نمی‌کنند. سرمایه‌گذاری مرتع‌داران فقط در مراتع انفرادی دیده می‌شود که سهم اندکی از مراتع را در اختیار دارند.

پیامد اثر توأم پدیده تغییر اقلیم، بروز خشک‌سالی‌های غیرطبیعی و روند افزایش تقاضا برای منابع ناشی از رشد جمعیت، عدم تناسب فرهنگ مصرف با شایستگی‌های تولیدی جامعه و اجرای طرح‌های توسعه کشور در سایر بخش‌ها، از دیگر عوامل زمینه‌ساز تشدید تخریب مراتع است. تأثیر عملی آن کاهش سطح مراتع، کاهش توان تولید مراتع و تشدید فشار بر باقی‌مانده مراتع بوده است. ظرفیت تمام برنامه‌های پنج‌ساله توسعه تاکنون برای عملیاتی‌شدن انتظارات و اهداف احیاء، توسعه و افزایش بهره‌وری مراتع، جوابگوی حل مسائل مراتع در چهارچوب برنامه‌های توسعه نبوده است.

تکالیف پیش‌بینی شده در ماده ۱۴ قانون افزایش بهره‌وری در خصوص مراتع مصوب سال ۱۳۸۹ عملیاتی نشده و به لحاظ کارشناسی نیز پیش‌بینی‌های صورت گرفته در قانون یادشده واقع‌بینانه نبوده است.

نابودی مراتع میان‌بند و تغییر کاربری آنها به معنی از بین رفتن ایل‌راه‌ها است که نقش مهمی در زندگی عشایر کوچ‌رو دارد. پیامد از بین رفتن ایل‌راه، کمبود علوفه به مدت سه ماه برای دام عشایر است.

بهره‌برداران اصلی مراتع ایران بیشتر روستاییان و عشایر هستند. چرای دام بهره‌برداران روستایی به دلیل سکونت دائم در روستا در تمام فصول انجام می‌شود، ولی بهره‌برداران عشایر از مراتع در دو قطب بیلاق و قشلاق، متناسب با آمادگی مراتع برای چرای دام استفاده می‌کنند (یوسفی، ۱۳۹۲). به عبارت دیگر چرای دام عشایر از مراتع در تمام فصول سال انجام نمی‌شود، از این رو در بخشی از سال به دلیل حذف چرای دام فرصت استراحت برای مراتع فراهم خواهد شد. در مراتع میان‌بند مابین مسیر بیلاق و قشلاق چرای دام عشایر در دوره کوتاه کوچ انجام می‌شود.

در کشور، ۹۱۶ هزار خانوار از مراتع بهره‌برداری می‌کنند. عشایر با ۲۳۰ هزار خانوار بهره‌بردار و یک میلیون نفر جمعیت یک چهارم از بهره‌برداران مراتع را تشکیل می‌دهند. عشایر به دلیل شیوه بهره‌برداری بیلاق و قشلاق یک ظرفیت حفاظتی برای مراتع هستند، آنها مرتع را محل تأمین معاش خود می‌دانند، از این رو به آن تعلق خاطر دارند.

میانگین مساحت مرتع هر خانوار عشایر ۱۵۰ هکتار، میانگین تعداد دام آنها ۱۱۲ رأس (۱۰۰ رأس سبک و ۱۲ رأس سنگین)، عرصه مراتع تحت بهره‌برداری آنها ۳۴/۵ میلیون هکتار و تعداد واحد دامی آنها ۲۵/۷ میلیون رأس است. ۲۸ درصد دام و ۳۸ درصد مراتع کشور تحت مدیریت عشایر است.

عشایر روزانه حداکثر ۳۰ کیلومتر راه می‌پیمایند و بعد از حداقل ۲ تا ۳ روز

استراحت، دوباره به کوچ ادامه می‌دهند. به طور معمول عشایر، ۵ ماه در بیلاق، ۴ ماه در قشلاق و مابقی را در مسیر بین بیلاق و قشلاق هستند. نابودی مراتع میان‌بند و تغییر کاربری آنها به معنی از بین رفتن ایل‌راه‌ها است که نقش مهمی در زندگی عشایر کوچ‌رو دارد. پیامد از بین رفتن ایل‌راه، کمبود علوفه به مدت سه ماه برای دام عشایر است. نابودی مراتع میان‌بند زمینه حضور بیش از حد تحمل ظرفیت مراتع را برای چرای دام در مراتع فراهم می‌کند. پیامد حضور بیش از حد دام تخریب مراتع و استمرار آن تخریب و فرسایش خاک و در نهایت کاهش توان تولید مراتع است.

* استادیار پژوهش، مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران
Fayaz@rif-ac.ir: پست الکترونیک

محدود شدن برنامه‌ها در مدیریت مراتع به تأمین علوفه دام، موجب غفلت از سایر کارکردهای مراتع شده است، از جمله تأمین آب سالم، افزایش دبی پایه رودخانه‌های دائمی و جلوگیری از تبدیل شدن به رودخانه‌های فصلی، کارکرد حفظ تنوع زیستی و جلوگیری از طغیان آفات در مزارع و باغات، کاهش گازهای گلخانه‌ای، پایداری زنبورداری، تولید گیاهان دارویی و صنعتی، توسعه گردشگری و... سوداگری زمین بخش قابل توجهی از ظرفیت دولت را در مدیریت مراتع (سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری) درگیر رسیدگی به تخلقات زمین‌خواری کرده و غیرمستقیم کارایی سازمان یادشده را در سایر وظایف تحت تأثیر قرار داده است. الگوهای سنتی برنامه‌ریزی از ظرفیت لازم برای تطابق برنامه‌ها، ساختار و توان تشکیلات دولت با شرایط جدید برخوردار نبوده است، این شرایط با تغییرات سریع بروز کرده و منابع طبیعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. کاهش جمعیت چوپانان باتجربه و عدم تربیت نسل جوان جایگزین به جای آن‌ها و واگذاری مدیریت گله به کارگران حقوق بگیر موقت، منجر به خارج شدن کارکرد دانش بومی با پشتوانه چندین قرن در مدیریت مراتع شده و نقش مثبت شیوه رمه‌گردانی متکی به دانش بومی، ضعیف و در بسیاری از مناطق حذف شده است (دادآفرید، ۱۳۸۰). مراتع در مناطقی که عشایر اسکان یافته‌اند، بیش از گذشته تخریب شده‌اند، به نظر می‌رسد در شرایط اسکان که اغلب دامداری توأم با کشاورزی است، بهتر است در الگوی کنونی با هدف حفظ و پایداری مراتع اصلاحاتی صورت گیرد. در نحوه اجرای قانون، ارزیابی‌های لازم را از آنچه در اجرای قانون اتفاق افتاده، نداریم، این تقیصه ناشی از این است که تهیه‌کننده، مجری و ناظر یک مرجع واحد است.

چالش‌های مرتبط با نحوه مدیریت

کوچ عشایر و ورود زود هنگام دام به مرتع

پدیده ورود زود هنگام دام عشایر به مراتع به خصوص به مراتع بیلاقی یکی از علل مهم در تخریب مراتع مورد بهره‌برداری عشایر است. نتیجه این تخریب کاهش توان تولید مرتع، عدم تکافوی علوفه مراتع تخریب شده برای تغذیه دام عشایر و پیامد آن افت وزن دام، کاهش ضریب باروری دام و در نهایت کاهش درآمد عشایر است.

دلایل ورود زود هنگام دام عشایر به مرتع
۱- کاهش قابل توجهی از سطح مراتع میان‌بند

۲- دشواری‌های کوچ سنتی با دام به دلایل:

۱. توسعه کشاورزی، توسعه مناطق شهری، روستایی و صنعتی، تجاوز به حریم کوچ، در نتیجه سختی هدایت گله در مسیرهای کم عرض و خطر تلفات برخورد با وسایط نقلیه
۲. مشکل تأمین علوفه در مسیر کوچ در اوایل بهار و ضعف بنیه اقتصادی دامدار در این فصل از سال به دلیل پشت سر گذاشتن فصل هزینه زمستانی برای دام
۳. ورود دام‌های روستایی در مراتع هم‌جوار عشایر به مرتع عشایری، قبل از ورود دام عشایر، در نتیجه ترغیب عشایر برای ورود زود هنگام به مرتع جهت پیشگیری از استفاده دامداران روستایی از مراتع عشایر
۴. نوعی احساس عدم امنیت نگرانی از سرقت راهزنان گله

بهره‌وری و اقتصاد عشایر

درآمد اصلی عشایر از دام و محصولات دامی است، منابع تولید تحت مدیریت عشایر به دلایل زیر از بهره‌وری پایین برخوردار است:

۱. پایین بودن نرخ بهره‌گیری در اغلب دامداران عشایری تا کمتر از ۷۵ درصد است.
۲. عدم زایش هم‌زمان و عدم تناسب و توازن در وزن بره‌ها هنگام عرضه به بازار
۳. نیاز مالی و فروش زود هنگام بره به ناچار، برای اغلب عشایر فرصت استفاده از ظرفیت دستیابی به تولید و درآمد بیشتر را سلب کرده است
۴. فروش ارزان‌تر دام در فصل فروش دام نسبت به سایر فصول سال، به دلیل هم‌زمانی فصل عرضه و فروش دام توسط عشایر به

خصوص در خشک‌سالی‌ها

۵. نقش انفعالی و نداشتن نقش کارآمد در بخش بازرگانی محصول و کم بودن سهم سود از فروش دام متناسب با میزان و مدت سرمایه نسبت به سایر عناصر بازار از جمله واسطه‌های فروش و فروشگاه‌های عرضه گوشت
۶. عدم تناسب روند افزایش هزینه تولید (تغذیه تکمیلی زمستان «جو و...»، واکسن و دارو، کارگر، حمل و نقل) با روند افزایش قیمت گوشت
۷. عدم استفاده از علم نوین تغذیه به تناسب تغییرات فصل و نیاز تغذیه‌ای دام

تعامل دولت با عشایر و گماردن مسئولیت به عشایر

عشایر از جمله بهره‌بردارانی هستند که پیشینیان آنان در چهارچوب نظام مدیریت ایلی و دانش بومی بر پایه نظامی منطقی و سازگار با کارکردهای طبیعت برای چرای دام از مراتع استفاده می‌کرده‌اند. بعد از ملی شدن مراتع، دولت مسئول مدیریت مراتع شد. برای انجام این مسئولیت مجوزهای چرا بر پایه ممیزی مراتع برای دامداران ذی‌حق صادر ولی کمتر موفق به کنترل آن‌ها شد. نتیجه این روند تضعیف جایگاه و کارکرد مدیریت مردمی شد.

چالش‌های طبیعی

چالش ناشی از تغییر اقلیم

مراتع از جمله محیط‌های طبیعی هستند که تأثیرپذیری مستقیم از تغییرات آب‌وهوایی دارند. افزایش دما مؤثرترین وجه تأثیر تغییر اقلیم بر پوشش گیاهی مراتع است. تأثیر افزایش دما در افزایش هدررفت رطوبت خاک به خصوص لایه سطحی خاک، افزایش مصرف آب گیاه، همچنین تغییر در مراحل مختلف فعالیت‌های حیاتی گیاهان و عدم امکان استقرار نهال‌های نورسته از بذور را در برخی از گونه‌ها در پی داشته است. بررسی‌های انجام شده در کشت و استقرار ۶۲ گونه از پهن‌برگان علفی دائمی بومی مراتع ایران نشان داد، افزایش دما بر خشک‌شدن نهال‌های نورسته در فصل تابستان (شکل ۱ و ۲) و خشک‌شدن بذور جوانه زده در ابتدای مراحل رویش از جمله اثرات تغییر اقلیم بر پوشش گیاهی مراتع بوده است. این چالش می‌تواند بر تولید مراتع، میزان موفقیت روش‌های رایج اصلاح مراتع، استمرار دوره تأمین آب شرب دام از چشمه‌سارهایی که پیش‌ازین به دلیل وجود برف زمان طولانی‌تری دارای آب بوده و باعث چرای متعادل‌تر در عرصه چرا می‌شد و اکنون تمرکز و تخریب ناشی از افزایش چرا در منابع شرب محدودتر را در پی داشته است.

راه‌حل‌ها

مسائل مربوط به کوچ و ورود زود هنگام دام عشایر به مرتع

۱. تغییر کاربری مراتع میان‌بند و قلمرو کوچ عشایر در قانون ممنوع شده است. عرصه‌های باقی‌مانده مراتع میان‌بند عشایر که تاکنون تغییر کاربری داده نشده است، با علائم و نشانه‌هایی محدودده آن‌ها مشخص و با هرگونه تخلف در تغییر کاربری این گونه اراضی برخورد قانونی و از آن جلوگیری شود، در این خصوص واگذاری مسئولیت حفاظت از این اراضی طی فرایندی قانونی به عهده عشایر گذاشته شود.

۲. مراتع میان‌بندی که پیش‌ازین قلمرو کوچ عشایر بوده ولی به سایر کاربری‌ها تغییر یافته است، مورد مطالعه و شناسایی قرار گیرد و در خصوص امکان‌سنجی بازگرداندن آن‌ها به کاربری قبلی به‌عنوان مراتع میان‌بند بررسی و تصمیم‌گیری و متناسب با شرایط هر منطقه پیشنهادها لازم تهیه و برای اجرا به نهادهای قانونی ذی‌ربط ارجاع شود.

۳. برای رفع مشکلات ناشی از چرای دام روستاییان هم‌جوار از مراتع عشایر در اول فصل رویش و پایان فصل چرا بعد از خروج دام عشایر از مرتع، اختیار قانونی به عشایر برای جلوگیری از ورود دام غیر به مراتع عشایری داده شود و نهادهای مسئول نیز حمایت‌های قانونی لازم را به عمل آورند.

۴. برای مسئله امنیت مسیر کوچ بررسی‌های لازم انجام

شود و مناطقی که در معرض چنین مشکلی هستند مشخص و گزارش آن در جلسه مشترک فی‌مابین سازمان امور عشایر کشور، نمایندگان عشایر، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور و نیروی انتظامی نسبت به رفع مشکل و تصمیم‌گیری لازم اقدام شود.

۵. برای حل مشکل تأمین علوفه در ابتدای بهار در مسیر کوچ به خصوص مناطقی که مراتع میان‌بند از بین رفته است، اتراقگاه‌ها و علوفه موردنیاز برای تقویم زمانی و تعداد دام موردنظر در آن پیش‌بینی شود.

افزایش بهره‌وری و اقتصاد عشایر

۱. برای جلوگیری از فروش زودهنگام بره‌ها، جلوگیری از ورود بره‌ها به مرتع و استفاده از پتانسیل سن رشد بره‌ها برای دستیابی به بازده اقتصادی بیشتر، پروار بندی بره‌ها تا مرحله رسیدن به وزن مطلوب با حمایت دولت با فراهم کردن تسهیلات کوتاه‌مدت (تا زمان فروش بعد از پروار)، انجام شود. توسعه الگوی اجرا شده توسط سازمان امور عشایر در برخی از استان‌ها متناسب با شرایط هر استان می‌تواند مناسب باشد.

۲. در بخش بازرگانی محصول و برخورداری از سهم منصفانه‌تر از سود حاصل از تولید، بررسی روش‌های مناسب ورود عشایر به مراحل عرضه محصول مورد بررسی قرار گیرد و کارایی ایجاد میدان عرضه دام سبک در محل مناسب در حومه پایتخت و پیش‌بینی زیرساخت‌های موردنیاز، همچنین سایر شیوه‌هایی که می‌تواند در فرایند بازرگانی محصول سهم عشایر را از درآمد حاصل از تولید منطقی‌تر کند، مورد بررسی قرار گیرد.

۳. مدیریت گله از طریق مدیریت قوچ‌اندازی یا استفاده از تکنولوژی تلقیح مصنوعی در فصل مناسب و جلوگیری از حضور دائم قوچ در

گله به منظور فراهم کردن شرایط برای زایش هم‌زمان و تولید بره‌های تقریباً هم سن و برخوردار شدن از شرایط بهتر برای عرضه به بازار مصرف

۴. آموزش تغذیه متناسب با نیازهای فیزیولوژیک دام به دامداران به منظور افزایش نرخ باروری و کاهش تلفات (مفیدی و همکاران، ۱۳۹۷)

۵. کاهش افت تولید ناشی از مشکلات بهداشتی و جلوگیری از تلفات ناشی از شیوع بیماری‌ها از طریق آموزش‌های لازم به عشایر برای واکسن به موقع دام توسط دامداران تحت نظر سازمان دامپزشکی

۶. در مشارکت روش‌های تجربه شده در قالب بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌ها موفقیت قابل قبولی نداشته است. رسمیت بخشیدن به نقش و حضور عشایر در نظام برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در مسائل مربوط به مراتع عشایر ظرفیت کارآمدتری برای ایجاد بستر مناسب جهت مشارکت عشایر در برنامه‌های مربوط به مراتع عشایری است.

۷. ایجاد بانک اطلاعات و پایش روند تغییرات از دام‌های مختلف کشور با مسئولیت معاونت امور دام و مشارکت سازمان امور عشایر کشور، دفتر امور مراتع کشور، مرتع‌داران و اتحادیه‌ها و تشکل‌های صنفی به منظور شناخت روندها، تغییرات و استفاده از آنها در برنامه‌ریزی برای افزایش بهره‌وری

راه‌حل‌ها در چالش‌های طبیعی

۱. جبران هدررفت آب باران با استفاده از روش‌های ذخیره رطوبت در اکوسیستم‌های مرتعی

۲. بازنگری در روش‌های کنونی اصلاح و احیای مراتع و امکان‌سنجی استفاده از روش نهال‌کاری به جای بذرپاشی و بذرکاری در مراتع نیمه‌استپی

۳. استفاده از گونه‌های مرتعی عرض‌های پایین‌تر در عرض‌های جغرافیایی بالاتر (سیاه‌منصور و فیاض، ۱۳۹۷؛ فیاض و همکاران، ۱۳۹۷)

منابع

یوسفی، ج.، ۱۳۹۲. مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی تحولات در ایلات و عشایر ایران. انتشارات کتاب اول، تهران، ۲۲۲ صفحه.

دادآفرید، ف.، ۱۳۸۰. نقش چوپان در مدیریت دام و مرتع در استان آذربایجان غربی. اولین همایش ملی تحقیقات مدیریت دام و مرتع، جلد سوم، سمنان، ۲-۳ مرداد ۱۳۸۰، ۱۱۴۲-۱۱۲۹.

سیاه‌منصور، ر. و فیاض، م.، ۱۳۹۷. بررسی فصل و روش مناسب کشت گونه دائمی *Astragalus curvirostris* مرتع و بیابان، ۲۵: ۸۵۳-۸۶۲.

مفیدی‌چلان، م.، معتمدی، ج.، علیجان پور، م.، فیاض، م. و محسنی، ا.، ۱۳۹۷. تحلیل اقتصادی تولید و کارایی فنی واحدهای دامداری صنعتی و نظام‌های دامداری سنتی وابسته به مرتع در شهرستان مراغه، آذربایجان شرقی. مرتع، ۴: ۴۹۲-۴۸۱.

فیاض، م.، نجیب‌زاده، م.، نورمند مؤید، ف.، رحیم‌دخت، ر.، بیلاقی، ش.، نوری، ا.، شریفی، ج.، زینلی، ح.، محمد پور، م.، شیرمردی، ح. ع.، کاشکی، م.ت.، محمدی، م.، رنجبر، م.، حسینی‌بمرو، غ.، دشتی، م.، حسن‌زاده، م.، بهنام‌فر، ک.، آقاجانلو، ف.، محبی، ع.، فرحناک‌غازانی، م.، زارع، ن.، ریاست، م.، رشوند، س.، ادناتی، س.م.، ساعدی، ک.، حسنی، ج.، یوسفی، ب.، رحمانی، غ.، شوشتری، م.، قیطوری، م.، صفری، ه.، شهبازی، خ.، حسینی، ر.، ناصری، غ.، حسینی، ح.، سیاه‌منصور، ر.، آذری، ف.، قلیچ‌نیا، ح.، سلطانی‌پور، م.ا.، صادقی‌منش، م.ر.، زارع‌کیا، ص.، زارع، م.ت. و ابوالقاسمی، م.، ۱۳۹۷. بررسی روش‌های کشت و استقرار پهن‌برگان علفی دائمی مراتع ایران. گزارش نهایی طرح پژوهشی، مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، ۳۴۲ صفحه.

با همکاری اعضای گروه راهبردی مرتع

آقایان دکتر حسین ارزانی استاد پردیس منابع طبیعی دانشگاه تهران، مهندس محمد فیاض عضو هیئت‌علمی مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، دکتر رزاقی کارشناس مسائل مشارکت از سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، دکتر باغستانی عضو هیئت‌علمی مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان یزد، مهندس یوسفی مدیر کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان مرکزی، مهندس مقیمی کارشناس ارشد بازنشسته دفتر امور مراتع کشور، مهندس خادمی مرتع‌دار عشایری از استان مرکزی و عضو انجمن صنفی مرتع‌داران، دکتر افتخاری عضو هیئت‌علمی مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، حسین سلحشور مرتع‌دار روستایی از استان آذربایجان غربی، مهندس صفرزاده از سازمان امور عشایر کشور، دکتر نعمت‌اللهی از سازمان امور عشایر کشور، دکتر خورشیدی استاد اقتصاد دانشگاه شهیدبهشتی، مهندس صابری از معاونت امور دام، دکتر انصاری از مؤسسه تحقیقات علوم دامی، آقای پهلوان مرتع‌دار و عضو انجمن صنفی مرتع‌داران از استان مازندران، مهندس بهزاد مدیر کل دفتر امور مراتع کشور، آقای شیرانی نماینده مرتع‌داران عشایر کوچ‌رو از استان چهارمحال و بختیاری، آقای هداوند دامدار نمونه کشوری در سال ۱۳۹۵، از استان تهران، مهندس والی کارشناس دام و دامدار، سرکار خانم دکتر رضوی از انجمن‌های مردم‌نهاد عشایری، مرحوم سرکار خانم مهندس اژدری از انجمن‌های مردم‌نهاد عشایری.